

* * *

УДК 94(477)“1953/1964”:378

Лук'яненко О. В.

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри культурології та методики викладання культурологічних дисциплін, Полтавський національний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка (Україна, Полтава), lukyanenko.ov@gmail.com

ІНТЕРАКТИВНЕ ДОЗВІЛЛЯ У ПЕДАГОГІЧНИХ ІНСТИТУТАХ УРСР ДОБИ “ВІДЛИГИ” (2)

Ілюструється еволюція інтерактивного типу дозвілля освітян педінститутів УРСР періоду деєсталінізації (1953–1964 рр.). Застосування методу контент-аналізу педагогічної преси дозволило проілюструвати наповнюваність вільного часу студентів; відслідкувати співвідношення характеристик позаробочого часу викладачів відповідно до сучасних підходів теорії та історії дозвілля.

Ключові слова: посвядження, студенти, інтерактивне дозвілля, вища педагогічна школа, деєсталінізація.

У попередній розвідці ми почали аналіз презентації інтерактивного дозвілля освітян доби деєсталінізації у профільному виданні – газеті “Радянська освіта” – відповідно до концепції дозвіллевих типів У. Алеманна, Р. Вейдера, К. Кармела та ін. Чи не найцікавішою формою організації інтерактивного дозвілля була робота студентів з дитячими колективами. Цікавість цієї роботи полягала у тому, що вона окрім наукової та освітньої складових включала у себе творчі елементи. Найрозповсюдженішим способом поєднати дозвілля студента та викладача вишу зі шкільним колективом була робота у школі юних математиків. Наприклад, у 1961 р. освітяни Полтавського ДПІ 2 рази на місяць відводили свій вільний час заняттям з учнями 6–9 класів, вичитуючи їм теоретичний курс та розв’язуючи з ними складні задачі [1]. Набагато частішими були “математичні рандеву” освітян Кримського ДПІ. Студенти та викладачі фізмату уже 2 з 1960 р. два рази на тиждень організували роботу своєї юнацької математичної школи. Прикметно, що після її успішного завершення випускники могли бути рекомендовані до вступу у технічний вуз [2]. Хоча інколи таке насичене інтерактивне дозвілля ставало виснажливим. Наприклад, попри ентузіазм та ідейність, студенти Дрогобицького ДПІ констатували, що 1962 р. були змушені працювати на 8 агітаційних пунктах, на підприємствах і установах міста, в школі юних математиків при фізико-математичному факультеті та ще й організувати читання лекції в гуртожитках [3].

Напевне, найбільше чуттєве задоволення приносило дозвілля, поєднане з культурним впливом на майбутнє покоління. Найпопулярнішим його проявом була організація музичних студій. У них майбутні освітяни прагнули дати дітям найелементарніші знання з теорії музики та привити любов до неї. Так, у Київському ДПІ у 1961 р. відкрили музичну студію, яка працювала щонеділі. Її директором був студент III курсу Юрій Юцевич, а викладачами – його однолітки-однокурсники [4]. Схожа дитяча музична студія діяла у 1962 р. і при Ровенському ДПІ. Серед її викладачів та керівників так само були лише студенти 2–4 курсів. Відібрані за конкурсом перевірки музичних даних 66 учнів отримували знання про ноти, лад, будову

звукоряду та тональність, та проходили індивідуальні заняття фортепіанному, скрипковому та домровий відділах [5]. Така практика роботи з талановитими дітьми у стінах вишів у вільний час збереглася до кінця “відлиги”. Наприклад, в Івано-Франківському ДПІ у 1963 р. студенти організували на громадських засадах, окрім музичної, ще й дитячу художню студію та відкрили громадську бібліотеку в гуртожитку у Ленінській кімнаті, якою, завідувала студентка I курсу історичного факультету Ярослава Осташ [6], а у 1964 р. при інституті уже працювали й численні дитячі спортивні секції [7].

Цікаво, що освітяни організували схожі гуртки не лише у межах власної alma mater. Так, скажімо, якщо викладач літератури В. Понарика з Ніжинського ДПІ у 1960 р. займався з хором учителів, то студент цього вишу С. Суцєв керував ансамблем народних інструментів у міському палаці піонерів, а студентка В. Василенко опікувалася домровим оркестром Ніжинської школи № 1 [8], а майбутні учителі музики були наставниками на курсах баяністів при міській школі № 23 [9]. Інколи у роботі студентській молоді допомагали викладачів. Таким чином і старше покоління робило різноманітнішим власне дозвілля. Прикладом цьому може слугувати Станіславський педінститут. Його дитячу музичну студію на півсонні дітей з філіалом при Ялинецькій школі очолював завідувач кафедри музики Юрій Крих. Результати такого плідного дозвілля були видимі під час шкільних та міських святкувань. Так, на зимовому святі 1962 р. діти колгоспників заспівали “Новорічну” А. Фліпенка в с. Ялинці Лисецького району під диригування студентки IV курсу історико-філологічного факультету Станіславського ДПІ [10]. Високий рівень роботи студентів педінститутів з дітьми відзначався на різному рівні. Скажімо, у 1963 р. хор хлопчиків при школі № 1 м. Дрогобич, яким керував студент місцевого вишу Степан Ядлос, неодноразово виступав на сцені обласного музичного драматичного театру з піонерськими та народними піснями, а також із класичними творами [11].

Доволі часто вихованці педінститут самі ж ставали учасниками інтерактивного дозвілля своїх однокурсників. Так, студенти Івано-Франківського ДПІ у 1964 р. охоче займалися на факультеті громадських професій після пар разом з робітниками міста, осягаючи ази пропагандистської майстерності та отримуючи досвід культурних організаторів. Задля цього їм проводили заняття з танців, ігор та композиції, а також організували навчальні екскурсії до Канева, Києва, Ленінграда та Львова. Причину того, що молодь ішла вчитися у своїх же однолітків озвучила студентка Є. Соліста: “Як діти хочуть робити багато корисного і красивого. Тільки б їх навчити! А як прикро, що часто ти виявляєшся безсилою. А учні чекають, просять” [12].

Аналізуючи образ інтерактивного дозвілля освітян, поширюваний як зразковий газетою “Радянська освіта”, можемо зробити ряд висновки. Спочатку з’ясуємо, чи можна вважати повноцінним дозвіллям діяльність студентів та викладачів, описану як інтерактивне дозвілля у періодиці:

1) згідно з кількісною концепцією, інтерактивне дозвілля педагогів та студентів може тлумачитися як

елемент позаробочого часу, проте маємо ту ж картину, що і з визначенням “повноти” творчого дозвілля освітян. Робота студента–фізика у кінолекторії, майбутнього музиканта у музичній студії, а біолога на лекції на заводі радше були для них “професійною взаємодією”, аніж дозвіллевою інтерактивністю і перетворювала дозвіллевий час на додатковий робочий;

2) згідно з діяльнісною концепцією, інтерактивна діяльність колективів педагогічних вишів у години дозвілля була беззаперечно конструктивною діяльністю, покликаною відновити підвищити власній професійний рівень та освітній рівень громади;

3) згідно з психологічною концепцією, приклади інтерактивного дозвілля, описані у періодиці, переконують, що воно сприймалося освітянами позитивно, тому може уповні претендувати на назву повноцінного способу заповнення вільного часу з усіма дозвіллевыми характеристиками;

4) згідно з інтегративною концепцією, “Радянська освіта” навела приклади діяльності, яка давала можливість для професійного (керівництво курсами), індивідуального (набуття нових якостей), соціального (усвідомлення себе суспільно важливим) та творчого розвитку, тому усі її прояви були прикладами інтерактивного дозвілля освітян.

З’ясуємо, наскільки інтерактивне дозвілля у стінах педінститутів підходило за **ознаками до сучасної концепції дозвілля** [13, с. 8]:

1) переважна більшість форм проведення інтерактивного дозвілля належить до категорії “чистого дозвілля”. Робота так–званих факультетів громадських професій. Батьківських та педагогічних університетів хоча й чітко регламентували час проведення дозвілля, проте передбачали найбільшу добровільність участі, а не регламентували суворий порядок участі. Здебільшого студенти та викладачі самі визначали ритм та темп своєї участі у роботі таких груп, хоча й умовно залежали від планів роботи;

2) творча робота з дітьми та освітні заходи з робітниками беззаперечно урізноманітнювали життя молоді та їхніх наставників, тому цілком задовольняли ознаки відпочину та розваг;

3) дозвілля передбачає, що особистість отримає нову ідентичність. Освітяни доби “відлиги” справді виконували часто протилежні реальним ролі у своїй інтерактивній дозвіллевій діяльності: з учнів ставали менторами, з ітсорків – бібліотекарями тощо;

4) компенсаційна ознака дозвілля в інтерактивній діяльності виявлялася у роботі творчих студій, де молодь реалізувала своїм можливості, які не могли виявити у стінах вишів. Здебільшого це були прояви таланту, який чомусь не міг прорости у стінах рідної alma mater. Іншим зразком є взаємодія з трудовим колективами робітничих установ, коли педагоги стикалися з питаннями, які не могли вирішити у колі гуманітаріїв.

Дамо типологічну характеристику інтерактивного дозвілля відповідно до різних підходів до класифікації дозвіллевої діяльності [13, с. 11–12]:

1) згідно з обраною нами за основу концепції дозвіллевих типів, інтерактивне дозвілля інколи не було уповні таким. Воно часто набувало рис культурного дозвілля (виступи, творчі колективи) та освітньо

зорієнтованого дозвілля (коли молодь сама ставала учасником власних зустрічей чи отримувала знання навзаєм від молодих робітників);

2) згідно з концепцією Д. Келлі, інтерактивна активність у педінститутах, описана у періодиці “відлиги”, була здебільшого “додатковим” дозвіллям, бо часто залежала від роботи та суспільних запитів (згадаємо, як нові факультети університетів знань відкривались на вимогу шахтарів чи учителів міст). У педінститутах домінувало також і скоординоване інтерактивне дозвілля: освітяни обирали самі напрям роботи, але вона була близька за тематикою до професійної діяльності. Прикладом цього була участь школах математиків студентів фізматів та активність філологів та музикантів у роботі музичних шкіл. Говорити про інтерактивне дозвілля як про чисте (необумовлене) дозвілля важко. Ним воно було хіба що для організаторів кінопереглядів, які отримували максимум відпочинку з дозою позитивного впливу на емоційний стан;

3) згідно з концепцією Р. Стеббінса, звичайне (випадкове) інтерактивне дозвілля у педінститутах УРСР було відсутнє. Прикладі з періодики характеризують його як серйозне дозвілля. Це були стійкі гуртки, хори та школи, курси та лекторії, у яких молодь та старше покоління ділилися наявними знаннями та набували нових професійних навичок. У них часто з’являлася реальна потреба продовжувати заняття з керованими групами, що оформлювалося у стійкий графік занять (щомісяця, щонеділі, раз на квартал тощо). Майже 100% така інтерактивна діяльність була зорієнтована на досягнення результату у вигляді отримання іншим суб’єктом діяльності нових навичок та знання, що часто могло вилитися у перемозі у конкурсі (для математиків), виступі (музичні школи) або набутті нових навичок (педагогічні та професійні університети). Це було саме те дозвілля, яке надавало провести стійку ідентифікацію освітян із членами обраної ними дозвіллевої групи (музичної ч художньої школи, факультету громадських професій тощо);

4) згідно з концепцією Дж. Шіверса, інтерактивна діяльність у педінститутах проявлялася у декількох площинах. Вона була задоволенням (приносило радість від творчих та професійних успіхів вихованців та власної майстерності), мало ознаки стану буття (допомагала студента та викладачам у самореалізації творчих та професійних планів через діяльність у лекторіях та на курсах), виявлялося у дозвіллі як функції (сприяло удосконаленню особистості у часі – молоді люди набували необхідних практичних навичок лекторів. Культурні організаторів, шліфували уміння та навички міжособистісної взаємодії). Описана у дослідженні інтерактивна взаємодія проявлялася й у дозвіллі як соціальній стратифікації (освітяни організовували свою сферу вільного часу, вузкоспеціалізовані гуртки, факультети та університети з окремими і несхожими на інші внутрішніми правилами);

5) згідно з концепцією Ч. Гордона, існує залежність дозвілля від соціальних змін. Інтерактивне дозвілля, описане у періодиці, здебільшого стосувалося активності молодого покоління. Натомість лише 3

статті з 22 (13% матеріалів) показували старше покоління як учасників цього процесу. Вони були задіяні здебільшого у якості наставників гуртків або ж лекторів у батьківських університетах;

6) згідно з концепцією моделей М. Каплана, інтерактивне дозвілля студентів та педагогів носило змішані ознаки. Так, воно лежало у межах гуманістичної моделі, коли їхня робота в музичних та художніх школах та на курсах іноземних мов допомагала окремим особистостям знайти свій власний шлях до людського щастя в їхньому розумінні та давала їм почуття задоволення від творчих та освітніх успіхів. Безліч прикладів інтерактивного дозвілля, наведених у пресі, були з царини інституційної моделі. Це була дозвіллева діяльність в стінах інституту або ж у межах його сфери впливу (агітпункти, заводи, школи тощо). Організація творчих колективів та шкіл була зразком епістолярної моделі дозвілля, що дозволяла розкрити естетичні компоненти життя людини. Соціологічна ж модель дозвілля, що передбачала добровільність та свободу творчої діяльності молоді, проявлялася у їхній роботі та власній освіті в університетах знань.

Загальні риси інтерактивного дозвілля наступні [13, с. 13]:

– за видом активності це було в основному активне дозвілля;

– за періодичністю домінувало щотижневе інтерактивне дозвілля. Хоча великі проекти (батьківські університети) могли бути прикладом щомісячного чи щоквартального дозвілля;

– за тривалістю переважало довготривале інтерактивне дозвілля (гуртки, колективи, школи, університети). Епізодичними були лише кінолекторії та одноденні курси;

– за напрямом домінували кінопокази, лекторії, батьківські та педагогічні університети, університети знань та факультети професій, школи юних математиків, музичні, художні та спортивні секції тощо.

Структура інтерактивного дозвілля складалася з таких компонентів:

– спілкування з представниками інших соціальних (шахтарями, лікарями, робітниками) та вікових груп (діти, досвідчені педагоги);

– творча робота в музичних та художніх студіях;

– менторська діяльність.

Параметри інтерактивного дозвілля освітян доби “відлиги”, що їх пропагувала “Радянська освіта” [13, с. 20–28]:

1) освітній параметр (робота лекторами була можливістю розширити власні інтелектуальні горизонти (факультети, факультативи тощо);

2) політичний параметр (робота на агітаційних пунктах становила собою пряму пропаганду політичних ідеалів комунізму, а лекції часто допомагали переконати у перевагах радянської науки над наукою “загниваючого Заходу”);

3) моральний параметр (виявлявся у пропагуванні морального кодексу будівника комунізму на лекціях у батьківських та педагогічних університетах, ідеалів молодих комсомольців під час роботи з молоддю заводів та установ міст, піонерської відданості під час

розучування піонерських пісень у дитячих музичних гуртках та хорах);

4) естетичний параметр (виявився у керівництві творчими об’єднаннями маленьких українців, прищеплення любові до музики та краси);

5) екологічний параметр (отримував специфічний теоретичний прояв кризь лекційні курси, у яких на фоні досягнення радянської агрономії висвітлювалися питання збереження навколишнього середовища або ж навпаки його сільськогосподарського освоєння);

6) соціальний параметр (проглядається кризь посилення соціальних зв’язків колективів педінститутів з різними соціальними інституціями міст та областей (заводів, фабрик, громади, шкіл тощо), що допомагали у процесі соціальної інтеграції студентів та педагогів);

7) сімейний параметр дозвілля чи не найповніше виявився саме в інтерактивному типі дозвілля через організацію батьківських університетів, під час роботи яких батьками доносили знання про побут родини, правила облаштування життя, місце та роль батьків та про сімейну мораль;

8) Економічний параметр інтерактивного дозвілля мав таке саме теоретичне вираження, оминаючи практичну сторону свого втілення і стосувався лише пояснення механізмів дії соціалістичної економіки (натомість заходи, організовані педагогами у межах власного інтерактивного дозвілля, не приносили прибутку, хоч часто і були заходами на замовлення, як то курси вивчення мов, недільні школи тощо).

З’ясуємо, які **функції** виконувало культурне дозвілля освітян [13, с. 37]:

– комунікативна функція задовольнялася під час вечорів–зустрічей з передовими учителями (інформаційне спілкування), а також дітьми–учнями та однолітками з фабрик та установ, у ході репетицій та занять (емоційне спілкування);

– соціальна функція допомагала знайти своє місце у житті у громаді міста, а також підносила гідність студентів на фоні успіхів їхньої роботи з колективами школярів та виробничників;

– пізнавальна функція проявлялася під час самостійної роботи перед проведенням відкритих лекцій, занять та зустрічей, а також під час взаємного обміну досвідом з виробничниками навзаєм за передані знання з циклу гуманітарних дисциплін;

– творча функція виконувалася студентами та викладачами, які брали участь у роботі музичних та художніх студій у якості керівників та викладачів, що допомагало втілити ціннісно–орієнтаційну та виховну функцію мистецтва у колі як вихованців, так і самих майбутніх учителів.

Якщо визначати **рівні інтерактивного дозвілля** у стінах педінститутів, то інтерактивне дозвілля у самому своєму осерді не може належати I (пасивному) рівню. Не відповідало воно і II (розважальному) рівню дозвілля, бо студент та викладач ставили за мету своєї взаємодії не розвагу, а донесення знання що поєднувалося з копіткою працею та підготовкою. Тому чи не найбільше інтерактивне дозвілля у колективах педінститутів носило риси III – пізнавального – рівня дозвілля. Воно було як спрямоване на задоволення пізнавальних потреб населення, так і саме спонукало до підвищення інтелектуальних запитів освітян. Доволі

часто (особливо у взаємодії з дітьми) інтерактивне дозвілля набувало характеристик найвищого – IV – творчого рівня, коли проростало у світ концертами та виступами, маючи високу духовну насиченість [13, с. 38]. Таким чином, інтерактивне дозвілля у стінах педінститутів охоплювало майже всі рівні, які допомагали задовольнити потреби заповнення вільного часу освітян.

Список використаних джерел

1. Гур'єв М. Педінститут допомагає юним математикам // Радянська освіта. – 15 березня 1961. – № 21. – С. 3.
2. Лют В. Шостий факультет // Радянська освіта. – 13 липня 1963. – № 56. – С. 2.
3. Історичні рішення – в масі // Радянська освіта. – 31 січня 1962. – № 9. – С. 2.
4. Ігнатенко П. Дитяча музична студія // Радянська освіта. – 15 березня 1961. – № 21. – С. 3.
5. Кохан В. Юні викладачі // Радянська освіта. – 17 листопада 1962. – № 91. – С. 2.
6. Яковичин В. Студентське, на громадських засадах // Радянська освіта. – 5 січня 1963. – № 1. – С. 2.
7. Креховецький В., Гнесицький М. Народження традиції // Радянська освіта. – 29 травня 1964. – № 43. – С. 2.
8. Білан О. Діяльна підготовка // Радянська освіта. – 25 червня 1960. – № 51. – С. 4.
9. Черненко А. З думкою про школу // Радянська освіта. – 4 вересня 1963. – № 70. – С. 2.
10. Студенти учням // Радянська освіта. – 17 січня 1962. – № 5. – С. 2.
11. Шапошников Я. Коротко // Радянська освіта. – 23 березня 1963. – № 23. – С. 3.
12. Ужчина З. Сходинки до майстерності // Радянська освіта. – 22 липня 1964. – № 58. – С. 2.
13. Петрова І. В. Дозвілля в зарубіжних країнах. – К. : Кондор, 2005. – 408 с.

References

1. Hur'yev M. Pedinstytut dopomahaye yunym matematykam // Radians'ka osvita. – 15 bereznya 1961. – № 21. – S. 3.
2. Lyut V. Shostyy fakul'tet // Radians'ka osvita. – 13 lypnya 1963. – № 56. – S. 2.
3. Istorychni rishennya – v masy // Radians'ka osvita. – 31 sichnya 1962. – № 9. – S. 2.
4. Ihnatenko P. Dytyacha muzychna studiya // Radians'ka osvita. – 15 bereznya 1961. – № 21. – S. 3.
5. Kokhan V. Yuni vykladachi // Radians'ka osvita. – 17 lystopada 1962. – № 91. – S. 2.
6. Yakovyshyn V. Student's'ke, na hromads'kykh zasadakh // Radians'ka osvita. – 5 sichnya 1963. – № 1. – S. 2.
7. Krekhovets'kyu V., Hnesyts'kyu M. Narodzhennya tradytsiyi // Radians'ka osvita. – 29 travnya 1964. – № 43. – S. 2.
8. Bilan O. Diyal'na pidhotovka // Radians'ka osvita. – 25 chervnya 1960. – № 51. – S. 4.
9. Chernenko A. Z dumkoyu pro shkolu // Radians'ka osvita. – 4 veresnya 1963. – № 70. – S. 2.
10. Studenty uchnyam // Radians'ka osvita. – 17 sichnya 1962. – № 5. – S. 2.
11. Shaposhnykov Ya. Korotko // Radians'ka osvita. – 23 bereznya 1963. – № 23. – S. 3.
12. Uzhchina Z. Skhodynky do maysternosti // Radians'ka osvita. – 22 lypnya 1964. – № 58. – S. 2.
13. Petrova I. V. Dozvillya v zarubizhnykh krayinakh. – K. : Kondor, 2005. – 408 s.

Lukyanenko O. V., Ph.D. in History, Senior lecturer of cultural studies and its methods of teaching sub-department in V. G. Korolenko Poltava National Pedagogical University (Ukraine, Poltava), lukyanenko.ov@gmail.com

Interactive leisure in pedagogical institutes of Ukrainian Soviet Socialist Republic during the “thaw” period (2)

The article illustrates the evolution of the type of interactive leisure of educators in Pedagogical Institute of USSR during the period of de-Stalinization (1953–1964). Application of content analysis method of educational media allowed illustrating the

core of the leisure. It also helped to give general characteristics of leisure according to modern approaches in the theory and history of leisure.

Keywords: every-day life, students, interactive leisure, higher pedagogical school, de-Stalinization.

Лукьяненко А. В., кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры культурологии и методики преподавания культурологических дисциплин, Полтавский национальный педагогический университет им. В. Г. Короленко (Украина, Полтава), lukyanenko.ov@gmail.com

Інтерактивний досуг в педагогічних інститутах УРСР врем'я “оттепели” (2)

Иллюстрируется эволюция культурного типа досуга педагогов пединститутов УССР периода десталинизации (1953–1964 гг.). Применение метода контент-анализа педагогической прессы позволило проиллюстрировать наполнение досуга студентов; отследить соотношение характеристик внеабочего времени в соответствии с современными подходами теории и истории досуга.

Ключевые слова: повседневность, студенты, интерактивный досуг, высшая педагогическая школа, десталинизация.

* * *

УДК 94(477):32.019.5:316.324.8"1991/2004"

Кучерук М. С.

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнографії України, Одеський національний політехнічний університет (Україна, Одеса), kucherukmaryna@ukr.net

"Лихі 90-ті" і "ПОМАРАНЧЕВА" РЕВОЛЮЦІЯ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Економічним підґрунтям громадянського суспільства є розвинутий середній клас. Приватні підприємці, високоосвічені фахівці, представники творчих професій складають його основу. В Україні середній клас формувалася разом із проведенням економічних реформ. Результат економічних реформ, що почали впроваджуватися ще на початку 1990-х рр., виглядає досить сумнівним: незадоволеність ними значно перевищує покладені колись очікування. Економічні реформи були непослідовними, непродуманими і половинчастими. Як наслідок, вже на початок 2000-х рр. в Україні сформувалася напівфеодална економіка, заснована на відносинах "патрон - клієнтела", намітилися тенденції до консервації режиму, всієї повноти економічної і політичної влади в руках обмеженого кола осіб. Позитивним результатом економічних реформ стало зростання економіки на початку 2000-х рр, підвищення зарплат і пенсій, виникнення середнього класу, якому потрібна демократія, ринкова економіка і правопорядок. Середній клас і формує громадянське суспільство, яке впливає на владу, обмежує її вплив на життя і діяльність людей і здатне їй протистояти. "Помаранчева" революція стала першою серйозною заявою середнього класу в незалежній Україні на право відстоювати свої інтереси.

Ключові слова: середній клас, економіка, реформи, лібералізм, громадянське суспільство.

У статті, опублікованій в попередньому номері, було розглянуто перший етап розвитку громадянського суспільства в Україні, який, на мою думку, розпочався з діяльності шістдесятників і завершився із виникненням Народного Руху і проголошенням незалежності України. Умовно, ми його назвали культурницьким, відповідно до превалюючого спрямування.

Другий етап розпочинається з проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. і закінчується "помаранчевою" революцією листопада 2004 р. Основний його зміст полягає у здійсненні суспільно-економічних перетворень. Логічним продовженням суспільно-економічних перетворень після здобуття незалежності 1991 р. стала розбудова ринкової економіки, її інтеграції у світовий, ліберальний за своїм визначенням економічний простір; набуття у перспективі членства у Євросоюзі. На історичну сцену виходить середній клас, сформований у період незалежності.